

Natalia Szewczyk

Uniwersytet Ignatianum w Krakowie

ORCID: 0009-0004-6568-7824

Arteterapeutyczne wspomaganie rekonstrukcji relacji uchodźczych matek z dziećmi. Studium przypadku

Celem artykułu jest analiza relacji z zajęć arteterapeutycznych dedykowanych ukraińskim uchodźczyniom i ich dzieciom. Warsztaty zorganizowane były przez Jolantę Gisman-Stoch oraz Malcolma Rossa kilka tygodni po wybuchu wojny w Ukrainie. Materiał został zebrany podczas wywiadu narracyjnego z Jolantą Gisman-Stoch oraz poprzez analizę przeprowadzonych zajęć arteterapeutycznych. Matki-uchodźczynie i ich dzieci zostały zaproszone do udziału we wspomagających zajęciach arteterapeutycznych. Uczestnictwo wniosło wiele istotnych kwestii w wymiarze rekonstrukcji relacji matka – dziecko, a także w związku z radzeniem sobie z trudnymi emocjami, zwłaszcza w kontekście uchodźstwa wojennego i traumy. W artykule odpowiadano na pytania: 1. Jak przebiegał proces rekonstrukcji relacji między matkami uchodźczymi a ich dziećmi w toku arteterapeutycznego wspomagania? 2. Jakie efekty uzyskano w rekonstrukcji relacji między matkami uchodźczymi i dziećmi w toku arteterapeutycznego wspomagania?

Słowa kluczowe: arteterapia, dzieci uchodźcze, matki-uchodźczynie, rekonstrukcja relacji, relacja matka – dziecko, trauma, uchodźstwo wojenne, wspomaganie

Art Therapeutic Support for Reconstructing Relationships Between Refugee Mothers and Their Children: A Case Study

The aim of this article is to present an account of art therapy workshops dedicated to Ukrainian refugee mothers and their children, organized by Jolanta Gisman-Stoch and Malcolm Ross a few weeks after the outbreak of the war in Ukraine. The material was collected through a narrative interview with Jolanta Gisman-Stoch and an interpretation of documents produced during the art therapy sessions. Refugee mothers and their children were invited to voluntarily participate in the supportive workshops. Their involvement brought forward many important aspects related to the reconstruction of mother–child relationships, as well as coping with difficult emotions, especially in the context of war-related displacement and trauma. This article

addresses the following research questions: 1. How did the process of reconstructing relationships between refugee mothers and their children unfold in the course of art therapy support? 2. What outcomes were achieved in rebuilding these relationships through art therapy?

Keywords: art therapy, child refugees, Ukraine refugee mothers, relationship reconstruction, mother-child relationship, trauma, war-related displacement, support

Wstęp

W obliczu nieustannie narastających konfliktów zbrojnych i ich dramatycznych skutków, szczególnie dla kobiet i dzieci, trudno pozostać obojętnym. Z tego względu postanowiłam przeanalizować literaturę poświęconą znaczeniu wojny i uchodźstwa dla relacji między matkami a ich dziećmi, a także przeprowadziłam badania narracyjne dotyczące arteterapeutycznego procesu wspomagania rekonstrukcji relacji matek i dzieci uchodźczych. Arteterapia jako dyscyplina wyłoniła się w szczególności w kontekście wielkich konfliktów zbrojnych XX wieku jako odpowiedź na niewystarczalność klasycznych metod terapeutycznych w pracy z osobami doświadczającymi głębokich urazów psychicznych. Jak wynika z przeglądu literatury, praktyki artystyczne – dzięki swojej symbolicznej i niewerbalnej naturze – mogą stanowić skuteczne narzędzie wspierające proces rekonstruowania relacji i integracji doświadczeń traumatycznych. Język sztuki okazuje się często bardziej adekwatny niż komunikacja werbalna, której uchodźcy – zwłaszcza ofiary przemocy i destabilizacji – niejednokrotnie są pozbawieni. Wyniki badań mogą być znaczącą egzemplifikacją dla pedagogów i nauczycieli, którzy na co dzień pracują z rodzinami uchodźczymi.

Doniesienia z badań

Aby uzasadnić podjęcie problemu rekonstrukcji relacji matek i dzieci uchodźczych w toku arteterapeutycznego wspomagania, dokonałam przeglądu czasopism z zakresu pedagogiki. Zidentyfikowałam, jak rzadko podejmowany jest problem wzmacniania i rekonstruowania relacji między matkami uchodźczymi a ich dziećmi. Kwerendą objęte zostały czasopisma: „Edukacja Międzykulturowa”, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja”, „Przegląd Pedagogiczny”, „Studia Paedagogica Ignatiana”, „Kwartalnik Pedagogiczny” oraz „Pedagogika Społeczna”. Wzięłam pod uwagę wydania z lat 2022–2025 – uzasadnia to fakt, że wojna w Ukrainie wybuchła 24 lutego 2022 roku.

W czasopiśmie „Edukacja Międzykulturowa” poruszany jest problem uchodźstwa wojennego w wyniku agresji Rosji na Ukrainę, jednak przede wszystkim

w kontekście międzykulturowych wyzwań edukacyjnych (Biernat, 2024; Grzybowski, 2023; Niktorowicz, 2024; Sobecki, 2024; Tłuściak-Deliowska, 2024), kulturowych przemian (Adamczyk i Jurczak, 2024; Rusek, 2024), a także wartości wśród młodzieży ukraińskiej (Khoruza, 2024) i procesów adaptacji w nowym kraju pobytu (Wosik-Kawala i in., 2024).

W czasopiśmie „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” dwukrotnie podjęto problem dotyczący kryzysu migracyjnego i wspierania uchodźców (Lisowska, 2023; Olszewska-Łabędź, 2022). W czasopiśmie „Studia Pedagogica Ignatiana” można jedynie zwrócić uwagę na recenzję książki Pawła Rudnickiego *Kto, jak nie my? Wspólnota i działanie na Dworcu Głównym we Wrocławiu (marzec, kwiecień 2022)* (Pryszmont, 2024). „Kwartalnik Pedagogiczny” nie porusza problemu rekonstruowania więzi między matkami i dziećmi uchodźczymi ani żadnej podobnej problematyki. W „Pedagogice Społecznej” ukazał się artykuł Marii Kolankiewicz dotyczący wspierania dzieci uchodźczych, który jest częścią szerszego raportu, jaki ukaże się po zakończeniu projektu badawczego „Organizacja pomocy dzieciom z ukraińskich placówek i rodzin zastępczych przybyłym do Polski po 24 lutego 2022 roku” (Kolankiewicz, 2023). Drugi artykuł w tym czasopiśmie dotyczył nauczania ukraińskich dzieci w polskich szkołach (Zajdel, 2023).

Warte uwagi w kontekście mojego przedmiotu badań są wyniki badań Instytutu Badań Edukacyjnych: *Współpraca bez granic – nauczyciele na rzecz wsparcia dzieci i młodzieży z doświadczeniem migracji i uchodźstwa* (Papuda-Dolińska i Wiejak, 2024), wskazujące na konieczność wzmocnienia kompetencji międzykulturowych nauczycieli oraz rozwoju narzędzi dydaktycznych i psychopedagogicznych wspierających pracę z dziećmi uchodźczymi. Wśród konferencji dotyczących aktualnego problemu uchodźstwa i wojny w Ukrainie na szczególną uwagę zasługuje XV Ogólnopolska Konferencja Naukowa z cyklu Edukacja Międzykulturowa pt. *Dzieci, młodzież i dorośli w kontekście migracji, uchodźstwa i traumy wojennej – wyzwania i zadania edukacji* (Uniwersytet w Białymstoku, 18–19 września 2023 r.). Wśród wystąpień najbardziej znaczących dla mojego przedmiotu badań wymienić można: warsztat praktyczny Inny Osadchenko: *Elementy arteterapii w procesie adaptacji i socjalizacji dzieci, młodzieży oraz osób dorosłych w kontekście migracji, uchodźstwa i traumy wojennej*, referat Agnieszki Sołbut: *Wsparcie dzieci i rodzin z Ukrainy oferowane w specjalistycznych placówkach wsparcia dziennego w Białymstoku*, referat Tomasza Śliwowskiego: *Czynniki wspierające pozostanie. Uchodźczynie o Polsce* oraz wystąpienie Marty Perkowskiej: *Migracja, uchodźstwo i trauma wojenna – kontekst zdrowia fizycznego, psychicznego, społecznego. Implikacje dla pedagogiki społecznej*. Wspomniane warsztat, jak i referaty nie zostały opublikowane po konferencji.

Przegląd ten ujawnia, że podejmowano już problem uchodźstwa wojennego w kontekście wojny w Ukrainie, a także traumy, wspierania rodzin w procesie

adaptacji oraz potencjału arteterapii – żadne badania i referaty jednak nie uwzględniają mojego przedmiotu badań, którym uczyniłam arteterapeutyczne wspomaganie matek uchodźczych i ich dzieci.

Trauma i zaburzone relacje matki i dziecka

Matki uchodźcze i ich dzieci mierzą się z wyzwaniem procesu adaptacji. Uchodźstwo wiąże się z przyjazdem do obcego miejsca, często bez znajomości języka, istnieje właściwie potrzeba reorganizacji życia od nowa. Intensywność i zaangażowanie w załatwianie spraw to tylko jeden z powodów, który odbiera przestrzeń przeznaczoną na wspólny czas matki i dzieckiem, rozprasza, odciąga uwagę od relacji (Głąbicka, 2017, s. 109). Matki i dzieci w kryzysie uchodźstwa wojennego przeżywają nie tylko lęk o własne życie, lecz także o bliskich, którzy pozostali w kraju. Jak wskazuje Judith Lewis Herman (1998, s. 26), matki uchodźcze doświadczają często poczucia winy związanego z opuszczeniem i pozostawieniem bliskich w strefie zagrożenia.

Relacje rodzinne, a zwłaszcza matka – dziecko, odgrywają kluczową rolę w kształtowaniu poczucia tożsamości i stabilności. Traumatyczne zdarzenie może zakłócić te więzi, co utrudnia przechodzenie przez kolejne etapy rozwoju (Erikson, 2004) i adaptację, która jest potrzebna do zawiązywania zdrowych i bezpiecznych relacji (Bowlby, 2007). Kobiety, które doświadczyły urazu, mają trudności z autoregulacją emocji, co wiąże się z wystąpieniem objawów PTSD (ang. *post-traumatic stress disorder*), tj. stresu pourazowego, a badania udowadniają, że ma on znaczenie dla jakości relacji z dzieckiem – następuje jej pogorszenie i dezintegracja (Cox, Holden i Sagovsky, 1987; Erikson, Julian i Muzik, 2019). Traumatyczne zdarzenie odbiera poczucie kontroli nad życiem. Zbliżona w skutkach, choć odmienna w mechanizmach sytuacja występuje w rodzinach dotkniętych przemocą domową. Gdy kobieta doświadcza przemocy ze strony partnera – lub gdy ofiarą staje się również dziecko – intensywność relacji z oprawcą może prowadzić do zaniedbania potrzeb dziecka (Dąbkowska i Ogińska-Bulik, 2016; Herman, 1998).

Analogiczne mechanizmy destrukcji relacji występują u matek-uchodźczyń, które doświadczyły traumy wojennej oraz przymusowego przesiedlenia. Takie doświadczenia skutkują nie tylko obniżeniem zasobów psychicznych, lecz także zakłóceniem zdolności do tworzenia bezpiecznej relacji z dzieckiem (van Ee i in., 2016). U dzieci obserwuje się objawy zaburzeń przywiązania, lękowości i trudności w regulacji emocjonalnej (Daud, Klinteberg i Rydelius, 2008; Salus Pro Domo, 2022). W tym kontekście kluczowe znaczenie ma dostęp do kompleksowej pomocy terapeutycznej dla matek pozostających w kryzysie uchodźczym. Interwencje powinny obejmować zarówno terapię indywidualną, jak i rodzinną oraz

systemowe wsparcie społeczne (CBT, 2023). Szczególną rolę może odgrywać arteterapia, umożliwiającą niewerbalne wyrażenie emocji i integrację doświadczeń traumatycznych – szczególnie tam, gdzie język werbalny zawodzi (Malchiodi, 2012). Badania dowodzą, że uczestnictwo matek w arteterapeutycznych procesach grupowych sprzyja odbudowie więzi z dziećmi i przywraca poczucie bliskości oraz emocjonalnej obecności (Erickson, Julian i Muzik, 2019).

W tym miejscu warto przybliżyć sens arteterapii i jej szczególną moc we wspomaganiu człowieka, relacji i potencjale ich rekonstruowania. Poprzez poruszanie się w świecie symboli twórczość daje możliwość wyrażenia tego, czego nie da się opowiedzieć słowami, ponieważ omija myślenie dyskursywne (Cassier, 1971, s. 246). Pozwala syntezować i organizować doświadczenie. Już starożytni dostrzegali terapeutyczny sens sztuki (teatru), której głównym celem było wywołanie stanu katharsis – emocjonalnego i duchowego oczyszczenia, na co zwróciła uwagę pedagogom Joanna Rutkowiak (1992, s. 21). Dyscyplina arteterapii zaczęła kształtować się w XX wieku. Na terenie Stanów Zjednoczonych, zwłaszcza po wojnie w Wietnamie, istniała potrzeba pracy z weteranami mierzącymi się z konsekwencjami wojny. Drugim istotnym ośrodkiem kształtowania się arteterapii była Wielka Brytania. Po II wojnie światowej istniało duże zapotrzebowanie na pomoc medyczną, wówczas artyści zgłaszali się do pomocy w placówkach, oferując warsztaty swoich umiejętności w rehabilitacji potrzebujących pacjentów (Malchiodi, 2012). W Polsce arteterapia sięga początku lat 90. Jedną z czołowych pionerek arteterapii jest pedagogożka Wita Szulc (2011), która założyła Stowarzyszenie Arteterapeutów Polskich Kajros.

Badania własne

W poszukiwaniu dowodów na skuteczności arteterapii we wspomaganiu rekonstrukcji relacji matek uchodźczych i ich dzieci przeprowadziłam badanie fenomenologiczno-hermeneutyczne. W badaniu zastosowano indywidualny wywiad narracyjny, polegający na swobodnym opowiadaniu przez uczestnika fragmentu własnej historii z uwzględnieniem określonego kontekstu (Rubacha, 2008, s. 133–136). Wywiad przeprowadzono z arteterapeutką Jolantą Gisman-Stoch w 2023 roku na terenie Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie. Wywiad dotyczył warsztatów arteterapeutycznych dedykowanych ukraińskim uchodźczyniom i ich dzieciom. Badaniom poddano również dokumenty narracyjne w postaci listu i notatek, sporządzone przez uczestniczki warsztatów, oraz fotografie udostępnione przez narratorkę. W ten oto sposób możliwe jest ujęcie badania jako studium przypadku, a fenomenem/przedmiotem badania był proces arteterapeutyczny, który następnie zinterpretowano. W związku z powyższym postawiono

następujące pytania badawcze, a odpowiedź na nie jest celem tego artykułu: 1. Jak przebiegał proces rekonstrukcji relacji między uchodźczymi matkami a dziećmi w toku arteterapeutycznego wspomagania? 2. Jakie efekty uzyskano w rekonstrukcji relacji między uchodźczymi matkami a dziećmi w toku arteterapeutycznego wspomagania?

Przebieg procesu rekonstrukcji relacji między uchodźczymi matkami a dziećmi w toku arteterapeutycznego wspomagania

Warsztaty objęte badaniem odbyły się na Wydziale Sztuki i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach (filia w Cieszynie) kilka tygodni po wybuchu wojny w Ukrainie. Zajęcia zorganizowała Jolanta Gisman-Stoch oraz brytyjski pedagog Malcolm Ross. Do prowadzenia zajęć zostali zaproszeni wolontariusze – studenci.

Proces rekonstrukcji relacji w toku arteterapeutycznego wspomagania został przeprowadzony z matkami uchodźczymi i ich dziećmi. Grupa miała charakter otwarty i zmienny. Obecność bywała nieregularna, a struktura wiekowa zróżnicowana (dzieci od 1,5 r.ż. do 16 lat), wśród uczestniczek były także babcie, zatem grupa miała charakter międzypokoleniowy, ale nie jest to przedmiotem namysłu w tym artykule. Proces przebiegał w cyklu pięciu spotkań warsztatowych. Zajęcia charakteryzowały się procesualnością i uporządkowaną strukturą. Wyrażało się to w zorientowanym na działania o charakterze plastycznym, teatralnym, tanecznym, wokalnym i muzycznym, trzyetapowym procesie:

1. Spotkanie arteterapeutów z Jolantą Gisman-Stoch (wspólna refleksja, opracowanie warsztatu).
2. Wsparcie (superwizja z Malcolmem Rossem).
3. Działanie (wspólna praca w procesie arteterapeutycznego wspomagania, refleksyjność w procesie)¹.

Poza założeniem procesualności podkreślono znaczenie ciągłości. Można to porównać z zasadą epigenezy w procesie rozwoju u Erika Eriksona (2011), ponieważ jedna faza zależy od drugiej i wywiera na nią wpływ. W kontekście warsztatów ciągłość wyrażała się w planowaniu celów oraz zastosowaniu określonych metod i technik artystycznych. Wyróżniono następujące główne cele arteterapii:

- Zapewnienie bezpiecznej przestrzeni do rekonstruowania relacji. W narracji arteterapeutki można zauważyć, związaną z prymarną kategorią

¹ *Refleksyjność w działaniu*, określana jako *reflection-in-action*, odnosi się do zdolności specjalisty do analizowania i modyfikowania własnych działań w trakcie ich wykonywania, pisał o tym Donald Schön (1983, s. 63).

bezpieczeństwa, potrzebę ufności. Erik Erikson (2011) poczucie ufności uznaje za najważniejszy stan każdego etapu rozwoju. Zwraca na to uwagę również Katarzyna Głąbicka (2017), gdy opisuje procesy adaptacyjne uchodźców.

- Zapewnienie środków komunikacji. Obszarem porozumienia były przede wszystkim działania artystyczne i działania sensualne.
- Zrekonstruowanie relacji poprzez wspólne działanie matki i dziecka.

Prowadzący warsztaty korzystali z koncepcji Donalda Woodsa Winnicotta (2011), wspierali matki, aby aktywnie uczestniczyły we wspólnej zabawie i tworzeniu z dziećmi. Arteterapeuci już podczas pierwszego warsztatu zauważyli, że matki często zaglądały w telefony, sprawdzając, co dzieje się u bliskich, ponadto, jak wynika z narracji, na początku miały przekonanie, że ich rolą jest jedynie bierne przyglądanie się zajęciom i pilnowanie dzieci.

Warsztat I

Miał na celu wytworzenie odpowiedniej atmosfery i przestrzeni do wspólnego eksperymentowania matek i dzieci. Warsztat prowadzono z wykorzystaniem materiałów plastycznych (masy sensoryczne, farby, piasek itd.) bez narzuconego tematu jako pretekst do poznania potrzeb uczestniczek. W toku działań zaobserwowano, że ekspresyjne działania twórcze odnosiły się głównie do symboli narodowych (kolory flagi, symbol Victorii, napis AZOW). Zostało to zidentyfikowane przez prowadzących jako skupienie się na tożsamości grupowej, a nie indywidualnej, a tym samym nie na najbliższych relacjach w „tu i teraz”. W związku z tym wskazano jako cel na kolejne zajęcia rekonstrukcję relacji matek i dzieci poprzez oddalenie się od symboli narodowych.

Warsztat II

Zaproponowano malarskie działania na dużych formatach – matki i dzieci tworzyły wspólny portret. Zadaniem było odrysowanie ciała na papierze: matka – dziecko, dziecko – matkę. Było to ważne, aby zaakcentować wartości relacji i ponowne ich dostrzeżenie. Jak wskazuje narratorka: „Ostatecznie obraz pozwala matce i dziecku zobaczyć relację, która zapewnia bezpieczeństwo, ale nie ogranicza wolności i indywidualności dziecka”. Podkreślona została autonomia, którą uznano za istotny element powrotu do równowagi, a tym samym zrekonstruowania zaburzonych relacji. Spotkano się z oporem niektórych uczestniczek, rolą arteterapeutów wolontariuszy było ich wspomaganie.

Warsztat III

Zadaniem podczas tego warsztatu było tworzenie w grupach rzeźb z przypadkowych przedmiotów. Uczestnicy wykonywali cały zespół zróżnicowanych czynności

artystycznych (łączenie tekstur, materiałów, klejenie, budowanie), a zwieńczeniem pracy była słowna narracja o tym, co zostało wykonane. Był to ponownie pretekst do zabawy: Donald Winnicott (2011) oraz prowadzący zajęcia Malcolm Ross twierdzą, że akt zabawy to akt uzdrawiania.

Warsztat IV

Celem zajęć były aktywności ruchowo-taneczne. Zaczęto spotkanie od zabawy chustą animacyjną, następne aktywności miały charakter teatralno-ruchowy. Arteterapeuci przygotowali zabawne nazwy aktywności: „tęcza”, „gotowanie zupy”, „ognisko”, „autobusem w nieznaną”, „kraj syren”. Każdy uczestnik przygotowywał etiudę muzyczno-ruchowo-teatralną do wylosowanego tematu. Pod koniec zajęć dzieci spontanicznie puszczały mydlane bańki na dziedzińcu. Po wszystkim jedna z uczestniczek powiedziała: „to było coś dla duszy i ciała”.

Warsztat V

Miał charakter muzyczny i zamykał cykl zajęć. Uczestnicy i arteterapeuci „przedstawiali się” za pomocą dźwięków instrumentów, a następnie tworzyli muzyczne grupy i ilustrowali w formie etiudy dźwiękowej wylosowane emocje i uczucia. Prezentowali je, a reszta uczestników zajęć odgadywała hasło. Od przypadkowej aktywności plastycznej i ruchowej, uczestniczki przeszły do symbolicznych i muzycznych egzemplifikacji stanu emocjonalnego – ta wspólna ekspresja matek i dzieci miała charakter budowania poczucia wzajemnej bliskości i troski. Na samo zakończenie ponownie została użyta chusta animacyjna, kolejno uczestnicy byli kołysani w chuście, nawet dorośli, jak komentuje Gisman-Stoch – „w geście wzajemnej troski”.

Zidentyfikowane efekty

Dzięki wspomaganianiu arteterapeutów matki zaangażowały się aktywnie we wspólne działanie z dziećmi. W ten sposób mogło dojść do rekonstrukcji relacji. Jak mówi narratorka:

sala animacji (warsztatów) stała się bezpiecznym miejscem, taką „przestrzenią pośrednią”, używając kategorii Donalda Winnicotta, gdzie można się znowu bezpiecznie bawić. Gdzie można być wspólnie, eksplorować świat, gdzie mama jest blisko i bawi się z dzieckiem.

Uczestniczki tak wspominają swoje uczestnictwo w zajęciach:

[...] inaczej widzę rozwiązania swoich problemów, spadł poziom stresu pojawiła się nadzieja na spokój emocjonalny.

Podczas pierwszych spotkań osoby, które ze mną przychodziły, były w depresji emocjonalnej i nie widziały sensu żadnego działania.

[to było] rozwiązanie wewnętrznego konfliktu.

Uczestniczki zwróciły uwagę na satysfakcję estetyczną związaną z tworzeniem i odbiorem prac. Ponadto identyfikowały ekspresyjny charakter arteterapii – emocje mogły zostać wyrażone w formach artystycznych dzieł. Wskazano także przyjemne emocje, które pojawiły się podczas procesu twórczego. Ważne było również poczucie wewnętrznej motywacji, nadziei, energii i entuzjazmu, które pojawiało się w wypowiedziach uczestniczek. Emocje te mogą być znaczące we wzmacnianiu rekonstrukcji relacji.

Wnioski i uogólnienia

Przeprowadzone badania wskazują, że arteterapia stanowi znaczące narzędzie wspierające proces rekonstrukcji i wzmacniania więzi między matkami-uchodźczyniami a ich dziećmi. Praktyka warsztatowa, osadzona w bezpiecznym i ustrukturyzowanym środowisku terapeutycznym, umożliwiła uczestniczkom nie tylko odreagowanie trudnych emocji związanych z traumatycznymi doświadczeniami wojny i uchodźstwa, lecz także stworzyła przestrzeń do odbudowy relacji rodzinnych opartych na empatii, uważności i współuczestnictwie.

Analiza przeprowadzona na podstawie wywiadu narracyjnego poszerzyła wiedzę teoretyczną i praktyczną z zakresu zastosowania arteterapii w pracy z rodzinami w kryzysie migracyjnym. Zgromadzony materiał ma potencjał aplikacyjny i może być wykorzystany przez specjalistów zajmujących się pomocą psychologiczną, edukacyjną i społeczną – w szczególności przez arteterapeutów, pedagogów, psychologów oraz pracowników socjalnych.

Jak zauważa Gisman-Stoch, arteterapia zorientowana na wsparcie matek i dzieci z doświadczeniem uchodźstwa wojennego pozostaje w Polsce obszarem stosunkowo nowym i wymagającym dalszego rozwoju. W tym kontekście niniejsze opracowanie stanowi istotny wkład w dokumentowanie skutecznych praktyk terapeutycznych oraz otwiera perspektywy badawcze w zakresie wsparcia matek i dzieci uchodźczych z wykorzystaniem środków ekspresji artystycznej.

Bibliografia

- Adamczyk T.P. i Jurczak A. (2024). Współpraca migrantów z organizacjami polonijnymi jako czynnik wzrostu kapitału społecznego w społeczeństwie multikulturowym. *Edukacja Międzykulturowa*, 2(21), 57–69. <https://doi.org/10.15804/em.2024.02.04>
- Biernat T. (2024). Strategie przetrwania uczniów-uchodźców z Ukrainy (w percepcji nauczycieli z liceów ogólnokształcących). *Edukacja Międzykulturowa*, 2(25). <https://doi.org/10.15804/em.2024.02.10>
- Bowlby J. (2007). *Przywiązanie*. Tłum. M. Polaszewska-Nicke. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Cassirer E. (1971). *Eseje o człowieku: Wstęp do filozofii kultury*. Tłum. B. Suchodolski. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- CBT (2023). *Przemoc w rodzinie i przemoc seksualna wobec dzieci – postępowanie wobec ofiar*. Centrum Terapii Poznawczo-Behawioralnej. <https://cbt.edu.pl/blog/przemoc-w-rodzinie-i-przemoc-seksualna-wobec-dzieci-postpowanie-wobec-ofiar> [dostęp: 30.05.2025].
- Cox J.L., Holden J.M. i Sagovsky R. (1987). Detection of postnatal depression. Development of the 10-item Edinburgh Postnatal Depression Scale. *British Journal of Psychiatry*, 150(6), 782–786. <https://perinatology.com/calculators/Edinburgh%20Depression%20Scale.htm> [dostęp: 30.05.2025].
- Daud A., Klinteberg B. i Rydelius P.A. (2008). Resilience and vulnerability among refugee children of traumatized and non-traumatized parents. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 2(7). <https://doi.org/10.1186/1753-2000-2-7>
- Dąbkowska K. i Ogińska-Bulik N. (2016). Przemoc domowa jako czynnik ryzyka PTSD. *Świat Lekarza*. <https://swiatlekarza.pl/przemoc-domowa-skutki-zdrowotne-i-formy-pomocy> [dostęp: 30.05.2025].
- van Ee E., Kleber R.J., Jongmans M.J. i in. (2016). Parental PTSD, adverse parenting and child attachment in a refugee sample. *Attachment and Human Development*, 18(3), 273–291. <https://doi.org/10.1080/14616734.2016.1148748>
- Erickson N., Julian M. i Muzik M. (2019). Perinatal depression, PTSD, and trauma: Impact on mother–infant attachment and interventions to mitigate the transmission of risk. *International Review of Psychiatry*, 31(3), 245–263. <https://doi.org/10.1080/09540261.2019.1611151>
- Erikson E.H. (2004). *Cykl życia a rozwój tożsamości*. Tłum. M. Żywicki. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Erikson E.H. (2011). *Tożsamość a cykl życia*. Tłum. M. Żywicki. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Głąbicka K. (2017). Polska kwestia uchodźc[s]twa i imigracji we współczesnej Polsce. *Studia Humanistyczno-Społeczne*, 18, 105–120.
- Grzybowski P.P. (2023). Szkoła różnorodna kulturowo w Polsce. Doświadczenia bydgoskich nauczycieli w pierwszym okresie wojny w Ukrainie. *Edukacja Międzykulturowa*, 2(21), 177–189. <https://doi.org/10.15804/em.2023.02.12>
- Herman J.L. (1998). *Przemoc. Uraz psychiczny i powrót do równowagi*. Tłum. A. Kacmająr i M. Kacmająr. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

- Khoruzha L. (2024). Personal values and life meanings of Ukrainian youth in the conditions of instability. *Edukacja Międzykulturowa*, 4(27), 103–113. <https://doi.org/10.15804/em.2024.04.07>
- Kolankiewicz M. (2023). Mali uchodźcy – dzieci z ukraińskich placówek w Polsce. *Pedagogika Społeczna*, 3(89), 119–136. <https://doi.org/10.35464/1642-672X.PS.2023.3.06>
- Lisowska K. (2023). Twórczość komiksowa uchodźców ukraińskich w edukacji na rzecz transkulturowości w klasach I–III – pilotażowa koncepcja pracy. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja*, 2(24), 205–223. <https://doi.org/10.14746/kse.2023.24.2.12>
- Malchiodi C.A. (2012). *Arteterapia. Podręcznik*. Tłum. E. Bochenek. Gdańsk: Harmonia Universalis.
- Nikitorowicz J. (2024). Zadania edukacji międzykulturowej w kontekście wojny w Ukrainie. *Edukacja Międzykulturowa*, 1(24), 17–29. <https://doi.org/10.15804/em.2024.01.01>
- Olszewska-Łabędź B. (2022). Konflikt zbrojny jako źródło kryzysu migracyjnego. Wybrane formy wsparcia uchodźców z Ukrainy. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja*, 21(1), 81–92. <https://doi.org/10.14746/kse.2022.21.6>
- Osadchenko I. (2023, wrzesień). *Elementy arteterapii w procesie adaptacji i socjalizacji dzieci, młodzieży oraz osób dorosłych w kontekście migracji, uchodźstwa i traumy wojennej* [warsztat praktyczny]. XV Ogólnopolska Konferencja Naukowa z cyklu Edukacja Międzykulturowa. Uniwersytet w Białymstoku.
- Papuda-Dolińska B. i Wiejak K. (2024). *Współpraca bez granic – nauczyciele na rzecz wsparcia dzieci i młodzieży z doświadczeniem migracji i uchodźstwa*. Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Perkowska M. (2023, wrzesień). *Migracja, uchodźstwo i trauma wojenna – kontekst zdrowia fizycznego, psychicznego, społecznego. Implikacje dla pedagogiki społecznej* [niepublikowany referat konferencyjny]. XV Ogólnopolska Konferencja Naukowa z cyklu Edukacja Międzykulturowa. Uniwersytet w Białymstoku.
- Pryszmont M. (2024). Ukraińskie mikroświaty wojny, uchodźcy i wolontariusze we Wrocławiu. Między relacją autoetnograficzną a reportażem. *Studia Pedagogica Ignatiana*, 27(2), 201–206.
- Rubacha K. (2008). *Metodologia badań nad edukacją*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Rusek H.Z. (2024). Przemiany kulturowe z wojną w tle – eliminowanie kultury rosyjskiej z przestrzeni kultury zachodniej jako forma solidarności z narodem i kulturą Ukrainy. *Edukacja Międzykulturowa*, 1(24), 30–44. <https://doi.org/10.15804/em.2024.01.02>
- Rutkowiak J. (1992). *Tożsamość nauczyciela*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Salus Pro Domo (2022). *Wpływ przemocy na zdrowie psychiczne dzieci*. <https://salusprodomo.pl/blog/przemoc-psychiczna-fizyczna-rodzynie-pomoc> [dostęp: 30.05.2025].
- Schön D.A. (1983). *The reflective practitioner: How professionals think in action*. New York: Basic Books.
- Sobecki M. (2024). Uchodźstwo jako wyzwanie edukacji międzykulturowej. *Edukacja Międzykulturowa*, 2(25), 11–22. <https://doi.org/10.15804/em.2024.02.01>

- Sołbut A. (2023, wrzesień). *Wsparcie dzieci i rodzin z Ukrainy oferowane w specjalistycznych placówkach wsparcia dziennego w Białymstoku* [niepublikowany referat konferencyjny]. XV Ogólnopolska Konferencja Naukowa z cyklu Edukacja Międzykulturowa. Uniwersytet w Białymstoku.
- Szulc W. (2011). *Arteterapia w teorii i praktyce*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Śliwowski T. (2023, wrzesień). *Czynniki wspierające pozostanie. Uchodźczynie o Polsce* [niepublikowany referat konferencyjny]. XV Ogólnopolska Konferencja Naukowa z cyklu Edukacja Międzykulturowa. Uniwersytet w Białymstoku.
- Teicher M.H. i Parigger A. (2003). The “Maltreatment–Neurodevelopmental–Cognitive” Model. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 12(2), 377–403.
- Tłuściak-Deliowska A. (2024). Przemoc rówieśnicza motywowana uprzedzeniami wobec mniejszości. *Edukacja Międzykulturowa*, 1(24), 50–66. <https://doi.org/10.15804/em.2024.01.03>
- Winnicott D.W. (2011). *Zabawa a rzeczywistość*. Tłum. A. Czownicka. Gdańsk: Imago.
- Wosik-Kawala D. i in. (2024). Ukrainian adaptation of Chen and Starosta’s Intercultural Sensitivity Scale. *Edukacja Międzykulturowa*, 4(27), 114–126. <https://doi.org/10.15804/em.2024.04.08>
- Zajdel K. (2023). Ukrainians’ experience of school evaluation in Poland. *Pedagogika Społeczna*, 3(89), 141–154. <https://doi.org/10.35464/1642-672X.PS.2023.3.07>